

Андрій
ІВАНЕЦЬ

Участь у вересні 1917 року кримськотатарської делегації у київському З'їзді народів- федералістів та його вплив на розгортання кримськотатарського національного руху¹

У статті показано участь кримськотатарської делегації у З'їзді народів-федералістів, що відбувся у Києві у вересні 1917 року. Цей форум було скликано Українською Центральною Радою. У статті розглядаються питання формування і діяльності кримськотатарської делегації, її чисельного і персонального складу. Автор аналізує рішення З'їзду народів-федералістів у Києві та їх вплив на скликання Кримськотатарської національної конституційної асамблеї — Курултаю.

Ключові слова: З'їзд народів-федералістів, Центральна Рада, Курултай, революція, кримськотатарський національний рух, автономія, кордони.

The article examines the participation of the Crimean Tatar delegation in the Congress of National-Federalists, which took place in Kyiv in September 1917. This forum was called by the Ukrainian Central Rada. The article deals with the issues of formation and activity of the Crimean Tatar delegation, its size and personal composition. The author analyzes the decisions of the Congress of People-federalists in Kyiv and their influence on the convocation of the Crimean Tatar national constituent assembly — Kurultai.

Keywords: Congress of National-Federalists, Central Rada, Kurultai, revolution, Crimean-Tatar national movement, autonomy, borders.

З'їзд народів-федералістів², який відбувся в Києві у вересні 1917 р., зіграв важливу роль у визначенні стратегії та тактики кримськотатарського національного руху, налагодженні партнерських стосунків з українським національним рухом та іншими силами, які підтримували проект перетворення постімперського простору у демократичну федерацію на національно-територіальних началах. Практично, у кожному історичному дослідженні про кримськотатарський народ у 1917 р. можна знайти короткі згадки про цей форум. Але спеціального розгляду теми участі кримськотатарської делегації у З'їзді народів, впливу його рішень на долю кримськотатарського народу досі не було. Це також необхідно зробити з огляду на неточності та фактичні помилки, які зустрічаються у матеріалах про участь представників корінного народу Криму у цьому форумі.

Період після початку революції 1917 р. на просторі колишньої імперії Романових іноді називають східноєвропейською «весною народів» за аналогією з подіями 1848—1849 рр. в Центральній та Західній Європі. Глибока системна криза охопила Російську державу в результаті її участі у Першій Світовій війні. Політичні, соціальні, економічні та інші суперечності призвели до падіння царського режиму та створення в Росії Тимчасового уряду, який мав довести її до Установчих зборів, і виникнення системи рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Одночасно Російська револю-

¹ Тут і далі у рубриці публікуються матеріали, які були підготовлені в рамках конференції «100-річчя Курултаю: минуле, сьогодні, майбутнє», що була організована Меджлисом кримськотатарського народу за підтримки наукового центру «Кримські студії імені Ісмаїла Гаспринського»; Національного університету «Києво-Могилянська академія».

² Повна назва форуму — З'їзд представників народів та областей, які прагнули до федеративного перевлаштування Російської Республіки. З'їзд народів-федералістів — коротка його назва, яку використовують сучасні вчені.

УДК 340.15:341

ІВАНЕЦЬ Андрій Валерійович

кандидат історичних наук,
координатор Таврійської гуманітарної платформи,
науковий працівник НДІ українознавства МОН України

© А. Іванець, 2017

ція поставила народи постімперського простору перед новими викликами у сфері самовизначення та створила організаційно-правові передумови для розгортання масових національних рухів і здійснення національних революцій. Активність процесів національного та державного будівництва зробила їх дуже вагомим фактором революційних перетворень. Це було закономірно, адже за першим Всеросійським переписом 1897 р. більшість підданих царської імперії були представниками неросійських етносів, а етнічні росіяни склали лише відносну більшість (45% від загальної кількості населення). Причому права практично всіх неросійських народів у тій або іншій мірі були обмежені.

Після початку Російської революції 1917 р. в Криму відбувалися процеси характерні для національних окраїн — одночасно з утворенням органів Тимчасового уряду та рад розгортався та структуризувався національний рух корінного кримськотатарського народу. Масова мобілізація кримськотатарського населення для участі у суспільно-політичному житті, утворення органів національного самоврядування загальнонаціонального масштабу, висування програми автономізації Криму дають певні підстави говорити про здійснення Кримськотатарської національної революції.

Метою кримськотатарського національного руху чи Кримськотатарської національної революції у 1917 р. було національне та соціальне визволення кримськотатарського народу, який в результаті колоніальної політики Росії перетворився на меншину на території свого формування (менше 27% від загальної кількості кримчан), зазнавав соціального гноблення (показово, наприклад, що 65% кримськотатарських селян були безземельними при середньокримському показнику 40%), утисків у гуманітарній сфері (наприклад, за переписом 1897 р. займав 14–15 місце серед етнічних спільнот Криму за рівнем письменності [1, с. 47]), не мав політичних прав. Ускладнювала розгортання національного руху і відносно слабка представленість кримських татар у містах Криму, рівень урбанізації якого був набагато вищим ніж в середньому по імперії: напередодні революції 1917 р. приблизно 45% кримчан були містянами.

Публічна активність кримськотатарського руху у 1917 р. відбувалась, умовно кажучи, у чотирьох площинах: 1) серед населення Криму і Таврійської губернії загалом; 2) відносно російськими органами влади та загальноросійськими політичними силами; 3) взаємодії мусульманських і тюркських народів колишньої імперії Романових; 4) участі в русі за федералізацію Росії, лідером якого де-факто була Українська Центральна Рада.

Невід'ємною складовою революційних процесів у 1917 р. в кримськотатарському середовищі була організація активістами національного руху масових заходів та участь їх представників у форумах різного рівня. Достатньо сказати, що важливим поштовхом до самоорганізації кримських татар стала телеграма бюро Мусульманської фракції Державної думи з пропозицією надіслати двох представників кримських мусульман на засідання цього бюро з питання скликання Всеросійського мусульманського з'їзду [2, с. 41]. Щойно утворений у Сімферополі Тимчасовий мусульманський революційний комітет (скорочено — ТимКМРК або Мусвиконком) направив таких делегатів у Петроград. А 7 квітня (25 березня за старим стилем) 1917 р. у Сімферополі за участі двох тисяч осіб відбувся Всекримській з'їзд мусульман, який обрав Тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет та Таврійського муфтія. Першим в Криму демократично обраним муфтієм став 32-річний богослов та юрист Номан Челебіджіхан (Челебі Челебієв). Мусвиконком вже навесні 1917 р. було офіційно визнано Тимчасовим урядом і у релігійних справах він підпорядковувся МВС. Алєневдовзі він взяв у свої руки не тільки релігійну сферу кримських татар, а й здійснював політику в питаннях освіти, культури, економіки, політики та війська. По суті ТимКМРК став керівним органом структур кримськотатарського національного самоврядування і на практиці здійснював протягом квітня–грудня 1917 р. національно-культурну автономію свого народу.

На вироблення стратегії та тактики Мусвиконкому та всього національного руху у 1917 р. справили найбільший вплив два форуми поза межами Криму — I-ий Всеросійський з'їзд мусульман у Москві 14–24 (1–11) травня та З'їзд представників народів та областей, які прагнули до федеративного перевлаштування Російської Республіки, у Києві 21–28 (8–15) вересня. Скорочено останній форум називали у документах і ЗМІ в 1917 р. «З'їзд народів Росії» або «З'їзд народів». У сучасних наукових і публіцистичних публікаціях його іноді кваліфікують як «З'їзд народів-федералістів» та «З'їзд поневолених народів».

Представницька делегація мусульман Криму із 25 членів взяла участь у I-му Всеросійському з'їзді мусульман. Одним із найважливіших його рішень стало визнання того, що інтересам мусульман Росії найбільше відповідає форма державного устрою у вигляді федеративної республіки, заснованої на територіальних автономіях; народи, які не мають певної території, повинні користуватися правами національно-культурної автономії. Тобто після дебатів перемогла ідея не єдиної нації мусульман Росії, до обґрунтування якої багато сил доклав І. Гаспринський, а концепція створення окремих націй із основних етнічних груп [3]. Серед інших новаторських рішень з'їзду відзначимо проголошення рівноправності мусульманок з чоловіками у всіх сферах.

Хоча вже на II-му Всеросійському з'їзді мусульман у Казані в серпні (липні-серпні) 1917 р. деякі рішення попереднього форуму було піддано частковій ревізії. Зокрема, були обмежені права жінок в питаннях спадкового права (мірас) і можливості давати свідчення (шахадат). 5 серпня (22 липня) 1917 р. на об'єднаному засіданні II-го Всеросійського з'їзду мусульман, I-го Всеросійського мусульманського військового з'їзду і I-го Всеросійського з'їзду духовенства була ухвалена Декларація про національно-культурну автономію мусульман тюрко-татар Внутрішньої Росії та Сибіру і оголошено про негайне її втілення в життя.

Цікаво, що 5 серпня (22 липня) 1917 р. у газеті Мусвиконкому «Голос татар» з'являється документ «Політична програма татарської демократії», в якому наголошувалося: «Татарський народ вимагає для себе національно-культурну автономію, як необхідний фактор вільного розвитку національної самосвідомості». В цьому ж тексті наголошувалося, що татарський народ «не вимагає для себе політичної автономії, але не дозволить встановлення в Криму політичної гегемонії будь-якого народу, який не має ні культурних, ні історичних, ні етнографічних прав на таку» [4, с. 2] і буде відстоювати у Всеросійських Установчих зборах встановлення федеративної демократичної республіки.

Тобто хоча є свідчення у мемуарах Д. Сейдамета і А.С. Айвазова, які були членами ТимКМВК, про наявність у 1917 р. у вузького кола лідерів національного руху неафішованих планів проголосити державність в Криму, все ж таки у публічному просторі мова йшла, перш за все, про національно-культурну автономію кримських татар. Ймовірно, саме так влітку 1917 р. цілі кримськотатарського руху сприймала більшість активістів та пересічних представників корінного народу.

Ситуація почала змінюватися із розвитком відносин між Мусвиконкомом та УЦР, яка була утворена представниками другого за розмірами в Росії народу та де-факто очолила рух за федералізацію постімперського простору. Співпраця і взаємна підтримка між кримськими татарами та українцями Криму розпочалася ще на початковому етапі Російської революції. На новий рівень вона вийшла після проголошення УЦР у I-му Універсалі автономії України, створення Генерального Секретаріату та поповнення національними меншинами революційного представницького органу України влітку 1917 р. Перші переговори між керівництвом кримськотатарського національного руху, УЦР і Генеральним Секретаріатом відбулися у серпні (липні) 1917 р. Тоді Д. Сейдамет та А. Озенбашли обговорили актуальні питання відносин між двома народами з головою УЦР М. Грушевським, главою Генерального Секретаріату В. Винниченком та генеральним секретарем міжнаціональних відносин О. Шульгиним. Щодо предмету переговорів висловлювались суперечливі думки, як у тогочасній пресі, так і сучасними науковцями, але Таврійський муфтії Н. Челебіджіхан у жовтні 1917 р. сказав, що після того відносини між двома національними рухами стали більш близькими.

Наступним важливим кроком у налагодженні відносин між керівними центрами українського і кримськотатарського національних рухів стало запрошення представників кримських татар взяти участь у З'їзді народів в Києві. Щодо кількості членів та складу делегації Мусвиконкому в науковій, науково-популярній, історико-публіцистичній та мемуарній літературі існують різні думки. Так, наприклад, радянський автор В. Єлагін писав про 4-ох членів делегації [5, с. 89], сучасний український історик С. Громенко — про 6-х [6, с. 108], сучасний російський фахівець з історії мусульманських народів Росії у революційний період С. Ісхаков — 8 [7, с. 343], деякі дослідники про 10 [8, с. 70]. Є науковці, які говорять про участь у ній Таврійського муфтія Ч. Челебієва [9, с. 19; 10 та ін.], а один з лідерів кримськотатарського національного руху Д. Сейдамет писав у спогадах про делегування ще й І. Тохтар [11]. Отже є потреба уточнити чисельний і персональний склад кримськотатарського представництва на цьому з'їзді.

У 1917 р. в складі УЦР абсолютно домінували політичні сили федералістського спрямування. В той період з одного боку, самостійники були маловпливовими, а з іншого частина українських політиків, промовляючи термін «федерація», говорила про такий обсяг необхідних Україні повноважень, який більше нагадував конфедеративні відносини з Росією. УСДРП, УПСР, СУАФ-УПСФ підтримували ідею надання Україні широкій національно-територіальній автономії у складі федеративної демократичної Росії. Очевидно, що реалізувати такий такий амбітний проект можна було лише за участі інших народів колишньої імперії Романових.

Тому 21 (8) квітня Український національний з'їзд (конгрес) доручив щойно переобраній Центральній раді, як керівному центру українського національного руху, «взяти якомога скоріше ініціативу союзу тих народів Росії, які домагаються, як і українці, національно-територіальної автономії на демократичних підставах в Федеративній Російській Республіці» [12, с. 61]. (М. Грушевський на відкритті З'їзду народів говорив про це рішення Українського національного з'їзду). Делегати квітневого з'їзду заявили про визнання права всіх народів на самовизначення і права Всеросійських Установчих зборів санкціонувати новий державний лад. Крайовий виконавчий орган (уряд) Генеральний Секретаріат у своїй першій декларації, затвердженій УЦР 10 липня (27 червня) 1917 р.,

проголошував завданням Секретаріату в міжнаціональних справах об'єднання роботи «всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад російської республіки та для порозуміння українців на тих основах з іншими національностями». «На першій плані стоїть скликання З'їзду представників народів та областей Росії і підготовка матеріалів до цього З'їзду» [12, с. 159], наголошувалося у декларації. УЦР утворювала влітку декілька складів комісії «по скликанню з'їзду народів автономістів-федералістів». Остання вважала, що кожному народу незалежно від території та чисельності потрібно надавати по 10 місць [13, с. 220]. Планувалося, що з'їзд почне працювати наприкінці липня 1917 р. Але через організаційно-політичні труднощі це сталося пізніше.

9 вересня (27 серпня) 1917 р. в Сімферополі у приміщенні Мусвиконкому відбулася нарада голів мусульманських комітетів, участь в якій взяли 15 осіб. Присутнім доповіли про пропозицію УЦР, за визначенням газети Таврійського губернського земства, «відрядити від мусульманського населення Криму десять представників на об'єднану з Радою нараду з питань поточного моменту» [14] (це мас-медіа прохолодно ставилося до українського та кримськотатарського національних рухів і, ймовірно, тому проігнорувало термін «З'їзд народів»). Комісія по скликанню з'їзду направила за прошенням представникам народів, які підтримували федералістську платформу, прибути в Київ «в однаковому числі (не більше десяти) від всіх народів і областей незалежно від величини території, кількості і національно-культурного розвитку даного народу». Учасники наради в Сімферополі вирішили делегувати на З'їзд народів по одному представнику від кожного із п'яти повітових мусульманських комітетів, двох від центрального комітету (ТимКМВК – А.І.), військової організації і жіночого комітету. Щоправда, реальний склад кримськотатарської делегації, яка працювала в Києві, дещо відрізнявся від передбаченого цим планом.

Мусвиконком відповів УЦР «як заступник кримськотатарського Курултаю, вважаючи очевидним, що подібний титул надасть більшу авторитетність його представникам, відправленим на з'їзд» [5, с. 91]. Цікаво, що в повідомленнях про з'їзд і не вельми прихильна до кримськотатарського національного руху кримська преса, і українські газети в Києві неодноразово використовували термін «Центральний кримський мусульманський/ кримсько-мусульманський комітет» замість офіційного «Тимчасовий Кримсько-Мусульманський виконавчий комітет». Так назва керівного органу самоврядування кримських татар звучала більш авторитетно і ставала в один лексичний ряд з «УЦР», «Центральною радою білоруських організацій». Хоча у виданні Ради народів, утвореній на з'їзді, «Свободний Союз» використовується офіційна назва виконкому.

Це видання оприлюднило цінні дані про персональний склад татарської делегації, про партійну та організаційну належність більшості з них. Отжедо її складу входили:

- Гамзаєв Джагангір (інформація про нього в тексті відсутня, але є відомості, що він представляв горців Північного Кавказу [7, с. 344]);
- Джіаншаєв Бек Мухаммед від Повітового Перекопського Мусульманського комітету (соціаліст-революціонер), голова повітово-вакуфного комітету, 30 років, Джанкой;
- Ісхакова Айше від Союзу кримськотатарських вчителів (мусульманська партія), народна вчителька, Сімферополь;
- Ідрісов Сулейман від Сімферопольського мусульманського військового комітету (соціаліст-революціонер), член цього комітету, 40 років;
- Музафаров³ Юсуф від Всеросійського мусульманського воєнного шуро, член Всеросійського воєнного шуро, голова Київського комітету Всеросійського мусульманського воєнного шуро, начальник інородчеських робітничих дружин, 29 років, із Казані;
- Озенбашли Ахмет від ТимКМВК (татарська соціалістична партія), редактор газети «Терджиман», студент, 24 роки, Сімферополь;
- Сейдамет Джафер від ТимКМВК (татарська соціалістична партія), голова управління вакуфів в Криму, член ТимКМВК;
- Сеттаров Алі від Сімферопольського повітового Мусульманського комітету (мусульманська партія), студент, 22 роки;
- Челебієв Осман-Мурза від Євпаторійського Тимчасового Мусульманського повітового комітету (безпартійний), народний вчитель, 37 років, м. Євпаторія;
- Шабарова Еміне Ханім від Жіночого Кримського обласного комітету (Мусульманська партія), заступник голови Сімферопольського жіночого мусульманського комітету, 29 років [15, с. 18].

Звертає на себе увагу той факт, що у списку окрім кримських татар присутні північнокавказець Д. Гамзаєв і казанський татарин Ю. Музафаров. Чи надали ці місця із своєї квоти кримські татари,

³ С. Ісхаков пише його прізвище як Музафаров, оскільки знайшов документ власноручно підписаний цим діячем саме у такій формі [7, с. 18].

чи делегатів трьох народів об'єднали механічно, ще необхідно з'ясувати. Але як робочу гіпотезу ми пропонуємо розглядати цю делегацію як кримськотатарську, адже в кримських джерелах йшлося про плани відправити на з'їзд в Київ понад 8 делегатів.

Можна припустити, що біографічна інформація, оприлюднена у виданні «Союз народів», отримана безпосередньо від членів татарської делегації. Вона цікава, зокрема, з точки зору їх партійної належності, політичних переконань кримськотатарських представників і додає нові грані в дискусію про кримськотатарське партійне будівництво. Отже із 8 делегатів-кримських татар троє належали до Мусульманської партії, по двоє було членів Татарської соціалістичної партії та соціалістів-революціонерів, один безпартійним. У татарську делегацію також входили по одному делегату з Казані та Північного Каказу, чия партійна належність не була вказана у виданні «Союз народів».

Аналіз списку делегатів демонструє і звідки «ростуть ноги» у версії про очолення кримськотатарського представництва на З'їзді народів Н. Челебіджіханом (Ч. Челебієвим). Ймовірно, плутанина, вийшла через його однофамільця (чи, не виключено, родича?) з Євпаторії О. Челебієва. Насправді ж, керував делегацією Д. Сейдамет [11].

Він так згадував про причини формування «доволі представницької за складом делегації»: «Єдино правильний вихід із ситуації, коли позиція російських партій стосовно пригноблених народів різко негативна, — у згуртуванні цих народів, в пошуках шляхів захисту своїх прав. Тому ми проявили величезний інтерес до Конгресу федералістів, який мав відбутися в Україні» [11]. Кримськотатарський лідер констатував, що більша частина російської інтелігенції «дружно об'єднається» в несприйнятті наших (кримських татар — *A.I.*) прав на територіальну автономію». «В той час не тільки праві партії Росії, а й революціонери не були здатні зрозуміти важливість цього питання», — наголошував він у мемуарах.

Д. Сейдамет писав, що делегація 19 (6) вересня 1917 р. виїхала з Криму, наступного дня ввечері була в Києві. Вранці 21 (8) вересня (робота З'їзду народів починалася у другій половині дня) він і деякі інші кримськотатарські політики⁴ нанесли візити голові УЦР М. Грушевському, генеральному секретареві міжнаціональних відносин О. Шульгину «та іншим державним діячам України» [11].

З'їзд народів працював 21—28 (8—15) вересня у Педагогічному музеї в Києві. В його роботі взяли участь 93 (за іншими даними 92) представники не менш ніж 15 народів. Кримськотатарська делегація була однією з найбільших на цьому форумі: 8-мауповноваженими особами були представлені українці, 9-ма литовці, козаки (визнані постановою з'їзду де-факто окремою національною спільнотою), 10-ма латиші, 11-ма євреї. Грузини, росіяни, естонці, тюрки (представництво закавказьких і закаспійських мусульман, фактично азербайджанці), білоруси, поляки, молдавани мали від 2 до 7 представників [8, с. 68-70]. У зв'язку з тим, що поляки виступали за незалежність Польщі, вони в роботі З'їзду народів-федералістів брали пасивну участь і користувались лише дорадчим голосом.

21 (8) вересня 1917 р. було обрано Президію і почесного голову цього форуму. Ним став М. Грушевський, хоч він і не був делегатом. Делегати також віддали свої голоси, щоб член кримськотатарської делегації 22-річний А. Сеттаров став одним з двох секретарів з'їзду [8, с. 17].

У Д. Сейдамета склалося враження, щоправда записане ним набагато пізніше, що М. Грушевський та інші українські учасники з'їзду мали своєю справжньою метою утвердження незалежності України [11]. Видається, що це все ж проекція майбутнього досвіду на попередні події. Українських самостійників організатори на з'їзд принципово не запрошували. А у вітальному слові від УЦР М. Грушевський висловив, на нашу думку, абсолютно щиро утопічну надію на те, що «з'їзд дасть початок перебудови на федеративних основах не тільки Росії, але й цілої Європи» [8, с. 18].

Уряд Росії представляв кадет, зросійщений українець М. Славинський, який очолював Особливу нараду з обласної реформи Тимчасового уряду. У своїй вітальній промові він зазначив: «Перший З'їзд народів, який має дати основи до нового устрою Російської республіки, повинен бути зібраний в столиці держави, але різні труднощі не дозволили Тимчасовому урядові скликати його. Однак те, що з'їзд скликано в Києві не важно, бо тепер вже немає в Росії державних і недержавних народів, а всі рівні...» [8, с. 18].

У спогадах Д. Сейдамета міститься згадка, що й він виступив з коротким вітальним словом перед цим поважним зібранням на початку його роботи. Проте мемуарист не наводить його змісту у спогадах. В інших джерелах поки не вдалося знайти підтвердження цьому факту.

А ось те, що говорили представники кримськотатарського народу в своїх виступах на другий і третій день роботи З'їзду народів назагал відомо. Серед промовців-мусульман виступив, ймовірно, 22 (9) вересня представник Мусвиконкому А. Озенбашли [12, с. 292]. Він привітав з'їзд «від пригінчених Романовими нащадків великого Тамерлана». Одна з українських газет так виклала зміст його

⁴ Д. Сейдамет пише про А. Озенбашли і Х. Чапчакчі, але останній в інших джерелах в якості учасника З'їзду народів не фігурує.

промови: «Кримські татари зазнали багато лиха від царського уряду. Не тільки наложено на них ярмо політичної неволі, але всіма способами намагалися знищити їх культуру та економічне життя. Землю роздано різним царським сатрапам і дворянам. Темний народ шукає оборони у духовенства, яке держить руку з буржуазією. Доведений до розпачу, кидає народ рідну землю і переселяється на чужину. В 1905 р. учительство мусульманське кримське творить союз для оборони народних інтересів, але союз підпадає під терор уряду і справа знову завмирає. Аж тепер, з революцією, народ татарський взявся до сильної організації всіх верств і свідомість національна надзвичайно поширилася. Татари обстоюватимуть свободу всіх народів, але не дозволять теж, щоб хто-небудь другий верховодив у Криму. Всі свободні народи Росії повинні внести свою частину в загальнолюдську культуру» [8, с. 28]. А ось ще цитата із слів А. Озенбашли: «із спокійним серцем можна сказати, що в теперішній час кримські татари цілком організовані і цілою мережею пов'язані з Центральним комітетом (Мусвиконкомом. — А.І.) і за помахом руки останнього все татарське населення Криму не забариться виступити як одна людина протягом якоїсь години...» [16, с. 158]. Д. Сейдамет у спогадах назвав цю промову «грунтовною» та такою, що відображає «нашу», тобто керівництва національного руху, позицію.

Окремим блоком були виступи одразу трьох представників кримських татар вже 23 (10) вересня 1917 р. [16, с. 28-29]. Першим серед них виголосив промову представник Сімферопольського мусульманського військового комітету С. Ідрісов. Одна із тогочасних газет так виклала його слова: «...після революції вільніше зітхнули всі народи в надії, що тепер сповняться всіх надії. Але надії ці не справдилися, бо і тепер зустрічаються перешкоди на дорозі до вільного розвою національності. А між тим Росія може стати могутньою тільки тоді, як всі її народи добровільно заключають союз. Промовець дякує представникам українського народу за те, що вони дали початок могутньому визвольному рухові всіх народів Росії. Виправдовуючи своє неприхильне ставлення до визвольних стремлень народів тим, що вони нібито ще замало культурні, не можна, бо народи — український, польський, литовський та інші — ще раніш були культурними, ніж руський (російський — А.І.), а козаки та народи мусульманські і багато других раніше від руських (росіян — А.І.) любили свободу і боролися за неї» [8, с. 24]. Газета «Нова рада» писала, що С. Ідрісов говорив: «між іншим, про те, як росіяни відмовляють недержавним народам в праві на самоуправління через те, що вони, мовляв, ще некультурні, каже що коли стати на такий погляд, то може на всьому світі знайдеться 2—3 народи, котрі мають право жити незалежним державним життям. Кожний малокультурний народ може скоро стати висококультурним, коли він житиме вільно і незалежно. Не треба забувати хоч би того факту, що малокультурна Болгарія, ставши самостійною державою, досягла високого рівня культури» [12, с. 293].

Особливо запам'яталися багатьом учасникам З'їзду народів поява на трибуні кримськотатарських делегаток. Вони були наочним свідченням поступу емансипації жінок у мусульманській уммі Криму. Тим більш яскравим, що у складі більшості делегацій жінок не було зовсім. Російськомовна газета Мусвиконкому писала з цього приводу: «На з'їзді виступили серед інших дві рідкісні фігури суспільних зібрань — дві жінки татарки пані Еміне Шабарова та Айше Ханім Ісхакова» [17]. І якщо чоловіки з кримської делегації були вдягнені у європейські костюми, то, як мінімум, одна з делегаток була у колоритному національному одязі.

Представниця Жіночого Кримського обласного мусульманського комітету Е. Шабарова привітала з'їзд «від колишньої рабині, тепер вільної кримської жінки (? Нерозбірливо. — А.І.), яку розкріпачила революція» [17]. «Вперше, після довгих років неволі татарка виступила з відкритим лицем і стала такою ж, як усі, вільною. З великим завзяттям вона взялася за громадську роботу для вселюдського, загального добробуту» [8, с. 32]. Бурними аплодисментами зустріли учасники заходу завершальні слова її промови, в яких вона проголосила славу всім тим, хто проклав 27 лютого 1917 р. шлях до свободи.

Неодноразово переривався аплодисментами виступ народної вчительки А. Ісхакової. Д. Сейдамет назвав його таким, що найбільше запам'ятався та схвилював всіх учасників з'їзду [17]. Представниця Союзу кримських татарських вчителів, у викладі російськомовної газети Мусвиконкому «Голос татар» завилала, що настав момент, коли всі народи мають взяти в свої руки управління власною долею, власною країною. Вона заперечила проти того, що вміння розбиратися у політичних питаннях — це привілей культурних народів. А хіба ті народи, казала вона, не привели до кривавої бойні, ці народи культурні? Чи культурні ті, хто кликав то на Балкани воювати, то хрест на Св. Софії встановити? Вона також говорила про жахи тодішньої війни, яка виникла, за її словами, через суперечку Англії та Німеччини за ринки, та жахи пригноблення, яких зазнавали татари від царського режиму. Але ж якщо розкладається і гине одна нація, то ж починається розклад і загибель всієї Росії, переконувала А. Ісхакова. А завершила вона свою промову заявою, що Росія повинна бути перебудована на основі самовизначення народів, тоді «в кожному куті буде своя краса, своє обличчя, а не одна спільна для всіх маска» [17].

Газета «Нова рада» дещо по іншому виклала зміст слів А. Ісхакової: «...досить уже народам поклатися на те, що хтось їх доведе до пуття. Ті привідці досить добре показали, що вони ні до чого не здатні. Треба народам самим шукати собі дороги. Ті народи, котрі вважали себе культурними і казали іншим народам іти, куди вони скажуть, призвели всіх до всесвітньої бійки. Недержавні народи багато уже голів поклали то за визволення Сербії, то ще за якісь ідеали, а що ж вони за це мають? Їм тільки показують кулак. Татари довго вірили, що вони справді некультурний народ, і придивлялись до інших народів — де між ними самий культурний. Але поводження цих «культурних» народів ясно показало, що вони нічим не кращі від татар. Вони ведуть на фронти мільйони людей і гублять їх там не знати за що. Треба надалі життя народів упорядковувати так, щоб всі жили вільно і щободин не душив другого» [12, с. 293].

Д. Сейдамет написав, що «такий чіткий аналіз політичних питань, викладений з переконливою логікою та тонкою інтуїцією, до того ж жінкою-мусульманкою, яка досконало володіє російською, вразив та надихнув учасників конгресу (з'їзду. — А.І.)». Цікаво, що делегат цього форуму, який дописував в українську газету, по гарячих слідах зафіксував у вересні 1917 р.: «І такою вірою в це добро звучать ці слова татарок, що мимоволі здається, що воно не загороми. І це всім здається, всім тим, хто переповнює залу засідань і хори, бо нічим іншим не можна пояснити цих гучнів оплесків, якими зустрічають слова промовниць» [8, с. 32].

Загалом Д. Сейдамет так оцінив емоційний настрій кримськотатарської делегації: «Враження, яке справила наша кримська делегація, як на загальне зібрання Конгресу (З'їзду народів. — А.І.), так і в роботі його комісії, було настільки позитивним, що потішило і нас самих». Окремо він наголосив на взаємній підтримці та співпраці з азербайджанцями М. Векіловим і Ю. Везіровим.

Почесний голова з'їзду М. Грушевський теж дуже тепло згадував кримськотатарських представників: «З Криму прибула особливо велика їх делегація, незвичайно горнулась до українського руху і викликала спочуття українців» [18, с. 140]. А засідання 23 (10) вересня 1917 р., яке почалося з виступів мусульман, М. Грушевський вважав кульмінаційним пунктом з'їзду. Голова УЦР розцінив виступи кримськотатарських делегаток як «дуже симптоматичні» [18, с. 140].

24–25 (11–12) вересня 1917 р. на З'їзді проголошували доповіді щодо найбільш актуальних питань побудови національних автономій та федеративного ладу. 26–27 (13–15) вересня 1917 р. відбувалась праця делегатів в секціях та комісіях.

Серед присутніх на форумі лише поляки та литовці були орієнтовані на якнайшвидше здобуття незалежності. Також серед частини єврейської делегації була поширена ідея створення єврейської держави в Палестині. Абсолютна ж більшість делегації З'їзду народів поділяла федералістсько-автономістську концепцію перетворення постімперського простору, а тому 28 (15) вересня підтримка резолюції цього форуму була одноставною.

Всього було ухвалено 12 постанов. Третина з них стосувалася окремих країн та народів — козаків, білорусів, Латвії, Литви. Учасники з'їзду вимагали запобігти насильницькому поділу земель Білорусії, прибалтійських народів у результаті війни, надати автономію Білорусії та Латвії, визнати право на самоозначення козаків, які мають «всі права на незалежне існування», та право литовців утворити суверенну Литовську державу з частин російської та пруської Литви, а також литовської частини Сувалкської губернії.

8 постанов носили загальний характер: 1. Про федеративний устрій Російської держави; 2. Про національно-персональну автономію; 3. Про загальнодержавну і крайові мови; 4. Про Установчі Збори; 5. Про мирову конференцію; 6. Про Раду народів у Києві; 7. Про Раду національностей; 8. Про сучасний момент.

Очевидно, перша з них була в той момент ключовою, в тому числі для кримськотатарського народу. В ній піддавався гострій критиці за централізм державний устрій Росії, нездатність державної машини задовольнити навіть «самі необхідні життєві потреби» і обґрунтовувалася потреба запровадження федеративного устрою, зокрема, зазначалося:

«7) Для рятунку держави від тої руїни, яка на неї чигає, — конче треба зараз же перебудувати державу на зовсім нових підвалинах, які не залишали б жодної можливості централізації;...

12) Через те, що Росія складається з багатьох народів, які мають більшу чи меншу національну самосвідомість, різноманітну національну культуру, історичне минуле і в економічному відношенні вони складають окремі своєрідні кола, то єдино придатною формою федерації є така, котра основана на національній підставі».

Для аналізу подальшого розвитку подій в Криму також варто зупинитися на змісті постанови «Про національно-персональну автономію». В ній йшлося, зокрема, про те, що з огляду на неможливість цілковитого територіального розмежування заселяючих Росію народів, на існування народів, «котрі не складають більшості ні в однім краю», а також на те, «що національно-територіальна

автономія не вирішує остаточно питання національних меншостей та малих націй» З'їзд народів постановив:

«1) Кожен з населяючих Росію народів має право на національно-персональну автономію, тобто на організування нації в публічно-правову спілку, до якої можуть входити всі члени даного народу на всім просторі держави.

2) Обсяг правування, а також і певні форми внутрішньої організації національно-автономної установи визначаються Національними Установчими Зборами певного народу, скликаними на основі вселюдного, рівного, безпосереднього, таємного, пропорціонального і без різниці пола голосування» [8, С. 51].

Окремою постановою визначалася «незалежно від скликання Всеросійських Установчих Зборів» потреба скликати «на демократичних підвалинах крайові Установчі Збори, котрі мають установити як норми відношень країв до центральних органів федерації, так і певні форми внутрішньої організації автономних установ даного народу чи краю» [8, с. 52].

З'їзд народів постановив, що «в представництво Росії на мировій конференції повинні входити і представники заінтересованих недержавних народів».

Учасники форуму постановили утворити Раду народів для здійснення «завдань національного та крайового автономно-федеративного будівництва і для організування Спілки народів». Місцем перебування цього органу мав бути Київ.

З'їзд також постановив «вказати Тимчасовому правительству на потребу перетворення «особого совещання по областній реформі» в особливий «Совет национальностей» при Тимчасовому правительстві, який має бути органом для оборони інтересів народностей».

У постанові «Про сучасний момент» йшлося про конечну потребу проголосити принцип повного самоозначення народів, а Російську республіку федеративною та демократичною. «Тільки націоналізація російського війська під керівництвом революційно-демократичних національних організацій та відповідне упорядкування тилу при участі тих самих організацій може піднести здатність держави до самооборони та наблизити досягнення почесного миру», — підкреслювалося у постанові.

Представники З'їзду народів виїхали в Петроград, де довели до відома учасників Демократичної наради ухвалені в Києві рішення. Представники російської революційної демократії поставилися до них прохолодно. Серед делегатів у столицю Росії кримських татар не було.

У виступі на делегатському з'їзді кримських татар, який відбувся в Сімферополі 14–15 (1–2) жовтня 1917 р., Таврійський муфтії та лідер Мусвиконкому Н. Челебіджіхан говорив, що на З'їзді народів «між іншим, була винесена резолюція про те, що Крим належить кримцям. На це я дивлюсь як на наш тактичний успіх, з чим вони нас і привітали, заявив: «можете керувати Кримом так, як вам заманеться» [19]. Газета «Южные ведомости» так виклала зміст цієї частини промови та реакцію на неї аудиторії: «Торкнувшись участі представників кримських мусульман в українській раді, п. Челебєв зазначив співчутливе ставлення українців до прагнень татар. У відповідь на вітання мусульман представники ради привітали кримських татар з автономією Криму. В залі лунає грім оплесків. Таврійський муфтії вважає знаменним це вітання. Але політичні питання, — вказує він далі — не вирішуються вітаннями. Необхідно, щоб мусульманський народ сам себе міг вітати... Народ має самостійно і сміливо приступити до вирішення своєї національної проблеми» [20].

Окремою постановою про Крим та кримськотатарський народ З'їзд народів не ухвалював, проте, ймовірно, у його кулуарах кримськотатарські делегати з лідерами українського національного руху досягли попередніх домовленостей про проголошення автономії Криму поза межами автономії України. Д. Сейдамет так написав про це: «Під час прощання з Грушевським напередодні від'їзду з Києва, я сказав: йому в очі: «Боюсь, що Установчим зборам не бути». Він розсміявся у відповідь: «Цього не боятись треба, а радіти треба. Тоді пута, що пов'язують нас з центром самі по собі розв'яжуться». Під час цієї останньої зустрічі Грушевський підтвердив, що у ... державному маніфесті — Універсалі, буде стаття, яка визнає принцип «Крим — для кримців!» і яка встановить кордони України без Криму. Залишившись задоволеними роботою конгресу (з'їзду. — А.І.) та київськими зустрічами, ми повернулися до Криму» [11].

Члени Мусвиконкому Д. Сейдамет та А. Озенбашли на засіданнях 8 жовтня (25 вересня) і 11 жовтня (28 вересня) [21] цієї організації зробили докладний звіт про перебування в Києві. Одразу ж почалася і реалізація рішень з'їзду — 9 жовтня (26 вересня) 1917 р. приймається постанова про скликання Курултаю [20].

Наступний крок на цьому шляху було здійснено 14–15 (1–2) жовтня 1917 р. на делегатському з'їзді кримських татар. Його учасники визначили кандидатів на вибори у Всеросійські Установчі збори, ухвалили рішення провести Курултай, створили комісію по його виборам. Ч. Челебєв так пояснив делегатам функцію кримськотатарського установчого з'їзду та причини його скликання:

«після того як протягом шести місяців комітету вдалося здійснити культурно-національні ідеали народу, тепер перед комітетом, у зв'язку з новими політичними обставинами, постає питання подальшої долі Криму, який, на думку комітету, повинен вирішити Курултай (сейм), термінове скликання якого гостро відчувається комітетом. Завдання Курултаю визначені: обговорення питання про територіальну автономію для Криму і, у разі його ухвалення, видання відповідних основних законів» [22].

Після З'їзду народів здійснювалася досить тісна взаємодія між органами національного самоврядування кримських татар та УЦР.

6–9 листопада (24–27 жовтня) в Києві відбулась єдина сесія Ради народів, органу створеного З'їздом народів для координації національно-федералістського будівництва. Серед питань порядку денного були: про Всеросійські Установчі збори; про крайові та національні установчі збори; про Центральний Національно-військовий комітет; про скликання конгресу народів, про мир. В роботі сесії взяли участь представники: башкирів, білорусів, грузинів, латишів, литовців, козаків, кавказьких тюрків, українців і Смоленської ради національностей. Кримських татар представляли Д. Сейдамет і С. Ідрісов.

Були прийняті рішення про участь у Всеросійських Установчих зборах, про об'єднання роботи всіх депутатів-прихильників федералізму, про необхідність покваліфікувати із скликанням краєвих установчих рад тощо. Була приділена увага і військовим питанням – вважаючи потрібним об'єднання організацій народів Росії, Рада народів постановила утворити початковий гурт з Українського військового комітету та місцевих військових організацій для скликання конференції представників національних військових частин [23].

Під час перебування в Києві Д. Сейдамет провів також зустрічі з М. Грушевським, О. Шульгиним, генеральним секретарем військових справ С. Петлюрою. Останній підтримав пропозиції кримських татар про військове співробітництво і пообіцяв полегшити перехід мусульманської дивізії з Румунського фронту до Криму, допомогу українців-моряків Чорноморського флоту, поставку припасів із складів в Одесі. М. Грушевський, на прохання Д. Сейдамета, підтвердив, що під час майбутнього проголошення в Універсалі УНР її кордони пройдуть поза Кримом [24].

УЦР і Мусвиконком сприйняли більшовицький переворот у Петрограді негативно. 6 листопада (25 жовтня) Комітет УЦР створив відповідальний перед нею Крайовий комітет охорони революції на Україні для боротьби з анархією, контрреволюцією та охорони спокою в краю. Реагуючи на різку зміну політичної ситуації цей комітет у відозві до громадян України від 8 листопада (27 жовтня) 1917 р. повідомляв, що його влада поширюється «на всю Україну, на всі дев'ять губерній», серед яких була і Таврійська [12, с. 365].

Проте вже 13 листопада (31 жовтня) 1917 р. УЦР прийняла Постанову про з'єднання українських земель, згідно з якою влада Генерального Секретаріату поширювалась «на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською», в тому числі на «материкову Таврію» [12, с. 379]. Ймовірно, на ухвалення цього рішення впливали і домовленості українських та кримськотатарських лідерів.

Цей курс було продовжено УЦР у ще більш важливому політико-правовому документі. Революційний парламент України проголосив у III-му Універсалі 20 (7) листопада 1917 р. Українську Народну Республіку, яка мала стати одним із суб'єктів майбутньої федеративної Росії та до якої входила «Таврія (без Криму)» тобто материкова частина Таврійської губернії.

Мусвиконком планував визначити долю кримськотатарського народу і статус Криму загалом в два етапи: проведенням установчих зборів на першому етапі – у грудні (24 листопада) національних (Курултаю), а на другому – у лютому 1918 р. крайових/регіональних (всекримських). Згідно з рішенням З'їзду народів Курултай мав зібратися до Всеросійських Установчих зборів. До речі, на виборах до останніх кримськотатарський список отримав у Таврійській губернії друге місце і Д. Сейдамета було обрано делегатом російської конституанти.

Мусвиконком ще 16 (3) листопада «не бажаючи допустити гегемонії якоїсь народності над іншою» і «не допускаючи думки про розповсюдження влади будь-якої держави над Кримом» проголосив у спеціальній відозві програмове гасло «Крим для кримців», тобто для кримчан будь-якого етнічного походження. На думку керівного органу національного самоврядування «надзвичайні обставини диктують потребу народам Криму взяти на себе піклування про улаштування долі свого Краю», а вирішити це завдання може «тільки колективна думка і воля всіх народностей, які живуть в Кримі».

28 (15) листопада Д. Сейдамет у публічному виступі в Сімферополі пояснював: «Ми проти татаризації Криму, але ми проти суверенної влади будь-якої іншої національності над Кримом. Якщо ми скликаємо татарські національні установчі збори «Курултай», то тільки для того, щоб

з'ясувати для себе і виявити перед іншими волю татарської національності, але й голос татар не є голосом всього Криму. Для цього необхідне все кримські установчі збори, в яких мають взяти всі народності, що населяють Крим» [Документ № 16. Об общекрымском учредительном собрании. 15 ноября (Из выступления Дж. Сейдамета на объединенном заседании Крымского революционного штаба с общественными организациями): 9, с. 21-22]. Подібні пояснення дав 3 листопада (21 жовтня) 1917 р. у Сімферополі член Мусвиконкому Х. Чапчакчі на нараді, скликаній виконкомом Сімферопольської ради робочих і солдатських депутатів для обговорення питання про підготовку Курултая. Представник кримських татар заявив, що Мусвиконком виступає за федеративну республіку та скликає Курултай для вирішення питання «про політичну автономію». Якщо Курултай підтримає ідею автономії Криму, то, пояснював Х. Чапчакчі, то «й тоді це питання не може бути вирішено остаточно, Мусульманський комітет скличе на Наряду всі нації Криму після чого і буде вирішено питання про державне будівництво Криму та відділення його по перешийок» [25].

3–6 грудня (20–23 листопада) 1917 р. в Сімферополі на з'їзді представників органів самоврядування, рад, політичних, профспілкових і національних організацій Таврійської губернії був утворений тимчасовий вищий орган управління краєм – Рада народних представників із 48 членів (далі – РНП). Кримськотатарські представники і на цьому форумі виступали єдиним блоком з українцями. Національні рухи були представлені відносно слабко у складі РНП – по 3 представника від українців і кримських татар (за національною квотою), ще кілька кримських татар пройшло до складу тимчасового вищого органу влади Таврійської губернії від земств і Штабу кримських військ. Хоча у президії РНП із 11 осіб вони вже мали по 2 представники, а серед чотирьох членів губернського комісаріату, який мав би бути головною виконавчою структурою Таврійської губернії, був А. Озенбашли. До складу РНП не входили ані більшовики, ані праві партії. Тобто у цьому органі об'єдналися представники двох блоків: поміркованих соціалістів переважно орієнтованих на збереження унітарної Росії (хоча у програмі російських есерів формально був пункт про федерацію) та представників українців і кримських татар, які відстоювали перетворення Російської республіки на федерацію УНР, Криму та інших національно-територіальних та обласних утворень. На цьому з'їзді була підтримана ідея проведення Кримських Установчих зборів.

У грудні РНП висловила бажання взяти участь у нараді крайових урядів з питань утворення центрального російського уряду, яку скликала влада УНР в Києві. Проте у керівництва УНР, схоже, не було повної інформації про діяльність цього тимчасового коаліційного органу управління Таврійською губернією і ставлення до нього було неоднозначним. Зовсім по іншому оцінювались перспективи співпраці з кримськотатарськими органами національного самоврядування. Показовим в цьому сенсі було обговорення 2 січня 1918 р. (22 грудня 1917 р.) на засіданні Генерального Секретаріату повідомлення О. Шульгина про утворення та цілі РНП Таврійської губернії. Генеральний секретар судових справ М. Ткаченко заявив, що «це невідома губернська організація, яка не має державного характеру», тому з нею уряд УНР «не може входити в офіціальні зносини». А генеральний морський секретар Д. Антонович запропонував звернутися до татарського уряду щодо РНП, оскільки до неї «входять люди, які на з'їзді «Румчероду» виступали проти Української Республіки, вони противники татарської автономії». В результаті уряд УНР доручив генеральному секретарю О. Шульгину «вияснити характер організації «Совіта народних представників» в Таврії, запитавши про це татарське правительство» [26, с. 58-59].

На Курултай, який офіційно відкрився 9 грудня (26 листопада) 1917 р., були присутніми, серед інших гостей, представники від українізованих військових частин та представник від Центральної Ради Й.Г. Переверзев-Розсуда. За даними В. і О. Зарубіних його відвідали три члени УЦР. Серед тих, хто його привітав телеграмами, були генеральний секретар військових справ УНР С. Петлюра та Український комітет (ймовірно, Чорноморський Український військовий комітет) в Севастополі [16, с. 230].

18 днів на національних установчих зборах продовжувалось бурхливе обговорення головних питань національного будівництва та майбутнього Криму.

26 грудня (13) 1917 р., в останній день роботи Курултай ухвалив ключовий документ витриманий у загальнодемократичному дусі – Кримсько-Татарські основні закони, які іноді в літературі, на нашу думку, невірно називають «Конституцією Кримської Народної Республіки» [Документ № 18. Конституция Крымской Народной Республики: 9, с. 24]. Документ містив 18 статей. В них визнавалося «за всіма народностями» право на повне самовизначення, йшлося про необхідність існування демократично обраного кримськотатарського парламенту та національного уряду, порядок роботи і структуру цих органів, принцип розподілу законодавчої, виконавчої та судової влад (судячи з усього, у системі органів національного самоврядування), потребу у скликанні Кримських Установчих зборів для вирішення питання про форму правління в краї. Курултай також визнавав необхідною

участь кримського парламенту (в тексті йдеться саме про кримський, а не кримськотатарський національний) «для вираження думки і волі кримських Установчих Зборів» «всюди, де буде обговорюватися і вирішуватися питання про політичне положення Криму», вимагав участі у мировій «та всляких інших конференціях» представників зацікавлених країв та народностей.

Кримськотатарські основні закони скасовували «серед кримських татар» звання: мурза, бей, челебі, князь, духовний, дворянин, мешчанин, поселянин та пов'язані з ними станові привілеї; визнавали та затверджували повну рівноправність жінок з чоловіками та доручали національному парламенту видання відповідного закону.

У ст. 16, зокрема, йшлося між іншим й про проголошення Кримської Демократичної Республіки.

У Основних кримськотатарських законах Курултай через складність проведення нових виборів у «тривожний в країні час» оголосив себе парламентом терміном на один рік. Членами його президії обрали А.С. Айвазова, А. Ільмі, Д. Аблаєва, а секретарями — С.О. Таракчі та А. Боданінського.

Після чого було обрано Раду директорів Кримськотатарського національного уряду (скорочено — Кримськотатарський національний уряд, Директорію) у складі: голови уряду і директора юстиції Н. Челебіджіхана, директора зовнішніх і військових справ Д. Сейдамета, директора фінансів і вакуфів С.-Дж. Хаттатова, директора у справах релігії — А. Шукрі та директора народної просвіти І. Озенбашли.

Найбільше дискусій серед дослідників викликає питання проголошення у Кримськотатарських основних законах Кримської Демократичної (Народної) Республіки та, зокрема, їх ст. 16. Ось її зміст: «Курултай вважає, що як існування необхідних у суспільному житті свободи особистості, слова, друку, зібрань, житла, союзів, страйків, страхування житла робочих, так і здійснення принципу самовизначення народів і прав меншин і тих законів, які прийняті Курултаєм, можуть бути гарантованими тільки за демократичної республіки, визнає й оголошує кримську Демократичну республіку».

Частина дослідників вбачає значні суперечності між внутрішньокримськотатарським призначенням основних законів і вирішенням у їх тексті загальнокримських чи навіть загальнодержавних питань. При цьому, зокрема, посилаються на скасування станових привілеїв і обов'язкової військової служби делегатів Курултаю, проголошення республіки.

Так доктор історичних наук О. Копиленко (Київ) в результаті аналізу цього документу зробив висновок: «суперечність між внутрішньо-татарським призначенням Конституції та її претензією на те, щоб стати нормативною основою для життя усього півострова, й становить основну проблему цього документу» [27, с. 12]. Кримські історики О. та В. Зарубіни так сформулювали проблему: конституція містить протиріччя, оскільки, з одного боку, вона фактично декретувала створення нової держави, а з іншого — у ст. 12 проголошено, що «форма правління Кримом може бути визначена Кримськими Установчими зборами» [16, с. 232].

Російський історик С. Ісхаков не бачить у цьому суперечності, якщо аналізувати текст Кримськотатарських основних законів. Він звертає увагу, що у ст. 12 йшлося: «виходячи з того, що питання про форму правління в країні може бути вирішене лише через загальні (тобто Всеросійські) Установчі збори... форма правління в Криму може бути визначена тільки загальнокримськими Установчими зборами». У зв'язку з цим, дослідник відзначає, що на Державній нараді в Москві загальна установка була визначена мусульманськими лідерами країни таким чином: питання про майбутній державний устрій повинні вирішити Всеросійські Установчі збори, прерогативою яких була легітимация тих чи інших проголошених, але не затверджених новоутворень [7, с. 411].

Проте, на нашу думку, пояснення С. Ісхакова є лише частковим, оскільки не розкриває повністю внутрішню логіку процесу формування регіональної форми державності в Криму, ініційованого представницькими структурами кримських татар. З цього тлумачення не до кінця ясно: чому Курултай «визнає і проголошує» Кримську Демократичну Республіку, але не створює її.

Вважаємо, що залучення рішень київського З'їзду народів, серед творців яких були представники кримських татар, допомагає краще зрозуміти запропонований делегатами Курултаю проект державного будівництва в Криму. Зокрема, в цьому контексті варто звернути увагу на зміст постанови № 2 «Про національно-персональну автономію».

У день відкриття Курултаю, 9 грудня 1917 р., муфтії Н. Челебіджіхан говорив, що відновлюється «знищена російським абсолютизмом татарська національна державність». Проте аналіз активності кримських татар наприкінці 1917 р. показує, що формування інститутів Курултаю кримськотатарського народу та Кримськотатарського національного уряду показує, що вони мали риси наближені до моделі національно-персональної автономії.

Тобто кримськотатарський народ, якщо скористатися термінологією постанов № 2 і № 4 «Про Установчі Збори» З'їзду народів, як «мала нація» провів національні установчі збори, утворив «публічно правову-спілку» і сформував «автономні установи народу»: національний парламент і уряд.

На нашу думку, на Курултаї було проголошено Кримську Демократичну (Народну) Республіку, але не утворено і відповідно не було, як припускали деякі дослідники, проголошено її незалежність. Для того, щоб можна було говорити про функціонування державного утворення (навіть не держави) необхідною, хоч і недостатньою умовою, є початок функціонування органів влади, які претендують на суверенітет в межах визначеної території та щодо переважної більшості населяючих її громадян. Аналіз Кримськотатарських основних законів показує, що до компетенції Курултаю та національного уряду мали входити справи, які стосувалися насамперед кримськотатарського народу. Ціла низка питань функціонування кримського регіонального співтовариства залишалася поза сферою його уваги та регулювання.

Наприклад ось як виглядав у національній Конституції розділ, в якому визначалася сфера компетенції національного фінансового відомства: «В. Дирекція фінансів і вакуфів видає національними податками; складає розпис доходів і витрат національного уряду, яку представляє на затвердження парламенту.

При дирекції фінансів засновується відділ, який піклується про покращення положення вакуфів і про підняття культурно-економічного рівня татар, які живуть на вакуфних землях.

Примітка: Курултай, з метою забезпечення витрат національного управління, визнає збір національних податків згідно з основами, які прийняті національним парламентом».

Як бачимо, Дирекція фінансів і вакуфів не мала займатися збиранням податків та інших зборів з всього населення Криму чи визначити формування бюджету всього краю. Тобто вона мала характер національного, а не крайового органу.

Подібна до фінансової сфери була ситуація з іншими сферами суспільних відносин. Не випадково у ст. 6 Конституції говорилося: «Татарський парламент зобов'язаний виробляти закони для татар (виділено нами. — *A.I.*) з питань: 1) народної просвіти; 2) релігії; 3) юридичних; 4) військових; 5) фінансових; 6) політичних і у випадку необхідності торгово-промисловим і землеробства» [Документ № 18. Конституція Кримської Народної Республіки: 9, с. 25].

Тобто, якщо виходити з назви і суті положень Кримськотатарських основних законів, то в цілому цей документ призначався для врегулювання діяльності кримськотатарського народу як «публічно-правової спільки» або як етнонації. Окремі положення національної конституції передбачали регулювання сфер, які як правило відносяться до компетенції загальнодержавних органів влади. Наприклад, військові. Але такі підходи випливали із ст. 1 Кримськотатарських основних законів, яка говорила про визнання Курултаєм «за всіма народностями права на повне самовизначення» і прагнення максимально реалізувати національний суверенітет.

«Визнання і проголошення» ж у цій конституції Кримської Демократичної Республіки слугувало цілям офіційного висунування напередодні Кримських (крайових) Установчих зборів і закріплення цієї ідеї як програмової мети кримськотатарського народу, а також, за сприятливих обставин, мало б стати початком процесу її утворення. Представники кримських татар, якщо б відбулися вибори до кримської конституанти, були б зобов'язані підняти це питання і домагатись його реалізації.

Звісно, складні та змінні умови суспільно-політичного життя Криму і постімперського простору в період після Жовтневого перевороту 1917 р. не давали впевненості у можливості реалізувати сценарій Кримських Установчих зборів. Тоді лідери кримськотатарського національного руху могли б спробувати реалізувати ідею Кримської Демократичної Республіки відповідно до політичної кон'юнктури іншим шляхом. Але без санкції Кримських Установчих зборів вона мала б дефіцит легітимності в очах некримськотатарських політичних акторів Криму та зовнішніх щодо нього політичних гравців.

У першому оголошенні Кримськотатарського національного уряду 26 (13) грудня 1917 р. надто оптимістично твердилося, що кримськотатарський народ, який серед пожежі анархії в Росії, зумів створити «парламентарний національний уряд», «вважає себе та інші народи Криму такими, що досягли спокою та встановлення ... благоденства в краї». Як показали подальші події вир насильства тільки починав розкручуватись. Уряд підкреслював, що «піклується про щастя та спасіння не одного тільки татарського народу; він вважає священним своїм обов'язком захист особистої, майнової безпеки і честі своїх співвітчизників (кримчан або кримців. — *A.I.*) і захист високих гасел великої революції». Уряд вирішив категорично та неухильно підтримувати порядок в Криму, покласти край в ньому голоду, фінансовій розрусі, «всіляким захопленням» та анархії.

У документі також центральний виконавчий орган кримських татар оголошував до загального відома кримськотатарські основні закони, «виконання і підкорення яким є обов'язковим для кожного кримського татарина і повага до яких вимагається від кожного співвітчизника»⁵. Схоже, і в урядово-

⁵ Цит. за текстом, оприлюдненим вперше у газеті «Голос татар». — 1917. — 20 грудня, а також у Документі № 18. Конституція Кримської Народної Республіки [9, с. 24]. Є дещо інший за змістом варіант оголошення. Тема його автентичності потребує подальшого аналізу.

му оголошенні кримчан поділено на тих на кого повністю розповсюджується суверенітет кримсько-татарських органів влади і тих, на яких лише частково (вимога поважати закони кримських татар).

Курултай і Кримськотатарський національний уряд стали одним із трьох основних центрів влади в Криму наприкінці 1917 р. Їх діяльність була досить тісно пов'язана з РНП Таврійської губернії організаційно, кадрово та ідейно. Хоч цей зв'язок і мав суперечливий характер. Обидва владних центри поділяли прагнення до проведення Кримських Установчих зборів, декларували відданість демократичному шляху розвитку та несприйняття ліворадикального режиму на чолі з більшовиками і мали фактично спільні збройні сили, підпорядковані Штабу кримських військ.

На чолі його стояв Д. Сейдамет. На початку січня 1918 р. (кінець грудня 1917 р.) він характеризував цей штаб як вищий крайовий військовий орган влади, який з допомогою організації національних частин народів Криму має встановити правопорядок в краї, забезпечити спокій населення та довести його до Кримських Установчих зборів. Кістяком цих військ були кримськотатарські військові частини (кінна бригада і піхотний полк), російські офіцери. До їх складу також входили окремі українзовані формування та частини, сформовані з представників етнічних груп Криму.

Такий принцип формування збройних сил відповідав положенню постанови З'їзду народів № 8 «Про сучасний момент», яке проголошувало «націоналізацію російського війська під керівництвом революційно-демократичних національних організацій» важливою умовою піднесення обороноздатності та досягнення почесного миру [8, с. 54]. Тобто у військовому будівництві кримськотатарські лідери також спиралися на принципи, напрацьовані за їх участі на З'їзді народів.

Центральна Рада визнала рішення Курултаю. Проте кримськотатарський рух не міг через структурні слабкості (головна — мала відносна вага кримських татар серед кримського населення) самостійно утримувати ситуацію під контролем на півострові. У грудні ліворадикали на чолі з більшовиками, які стали третім центром влади в Криму, розпочинають активні політичні та бойові дії для захоплення влади в регіоні. Місяць їм протистоять об'єднані сили кримськотатарських органів національного самоврядування та РНП Таврійської губернії. Проте у січні 1918 р. ліворадикали досягли вагомості переваги у озброєнні та чисельності з допомогою військ Чорноморського флоту, перемогли збройні сили демократичної коаліції і встановили свій контроль над Кримом. Важливо відзначити, що під час виборів до Всеросійських Установчих зборів у листопаді 1917 р. більшовики отримали підтримку лише 5,5% виборців Таврійської губернії, що було у 4 рази менше загальноросійського показника. Відповідно монополізувати владу в Криму та у Північній Таврії демократичним шляхом у них не було шансів, а тому їх претензії на це неминуче вели до розв'язання насильства.

Же в ході протистояння з ліворадикалами стався інцидент, який проливає світло на стратегію і тактику органів самоврядування кримських татар у нових умовах. 16 (3) січня 1918 р. голова Ради директорів Кримськотатарського національного уряду Н. Челебіджіхан без погодження з іншими членами Директорії та національним парламентом та всупереч рішенню Сімферопольської міської управи віддав наказ кримськотатарським військовим зайняти Народний дім у губернському центрі для розташування урядових структур. Такі дії викликали бурхливу негативну реакцію російських революційно-демократичних організацій Криму.

До революції будівля, навколо якої розгорілися пристрасі, була резиденцією Таврійського губернатора. Наприкінці 1917 р. в ній, зокрема, розташовувалися громадські організації робочих та профспілки. Контроль за колишнім будинком губернатора мав символічне значення. Тому свідок подій на початку 1918 р. писав, що «конфлікт через захоплення Народного дома з першого ж моменту зробився питанням про крайову владу взагалі» [28]. Д. Сейдамет повернувся з Південного берега Криму і віддав наказ ескадронцям звільнити Народний дім. 17 (4) січня 1918 р. через цей конфлікт Ч. Челебєв подав у відставку, а головою Директорії став Д. Сейдамет.

Свої дії Н. Челебіджіхан пояснив так: «Край буде поставлено на шлях прогресу, якщо татари будуть володіти всією повнотою влади». Тобто його дії були спробою перебрати владу в Криму в руки Курултаю та національного уряду. Критики дій кримськотатарського лідера вказували, що спроба захопити цей будинок «незакономірна і загрожує самими жахливими наслідками: розривом з революційною демократією та крайовою громадянською війною» [28].

Трохи пізніше група прихильників Ч. Челебєва без погодження з іншими групами національного парламенту висунула РНП в ультимативній формі пропозицію утворити орган крайової влади, до складу якого мали увійти по 10 представників від більшовиків, кримських татар і РНП.

Проте позачергова сесія Курултаю ухвалила резолюцію із засудженням «челебєвської авантюри» [28] та вирішила організувати крайову владу на паритетних началах з РНП без більшовиків [16, с. 258]. Отже більшість національного парламенту та Директорії виступила за продовження курсу на скликання Кримських Установчих зборів для вирішення питання про форму влади в регіоні.

Але через перевагу у збройних силах ліворадикали захопили 26 (13) січня 1918 р. Сімферополь, наступного дня розпустили РНП, а 29–30 (16–17) січня Курултай. Кримськотатарські національні лідери пішли у підпілля або виїхали з підконтрольних більшовикам територій. Д. Сейдамет через Київ, де мав зустрічі з керівництвом УНР, та Кавказ дістався до Османської імперії. Н. Челебіджіхан у січні 1918 р. був заарештований ліворадикалами в Сімферополі, вивезений у Севастополь і у лютому вбитий під час масових безсудних страт.

Таким чином, можна стверджувати, що кримськотатарський національний рух вже навесні 1917 р. взяв курс на перетворення Росії на федеративно-автономних началах. Про що свідчать рішення I-го Всеросійського мусульманського з'їзду у травні 1917 р., дії та програмні заяви органів національно-самоврядування влітку того року. Проте важливу роль у переході від ідеї національно-культурної автономії до національно-персональної (одні дослідники розглядають її як найбільш широку і з політичними правами національно-культурну автономію, інші – як окремих тип вже політичної автономії етносу), та ініціюванні утворення автономної форми кримської державності відіграв З'їзд народів у Києві. Участь в його роботі кримськотатарської делегації допомогла національному руху корінного народу уточнити ідейно-теоретичні орієнтири, стратегію та тактику їх досягнення, узгодити плани з партнерами для реалізації власного проекту майбутнього Криму.

Саме після форуму в Києві почалась публічна робота із скликання національних установчих зборів – Курултаю кримськотатарського народу: у жовтні 1917 р. Мусвиконком (ТимКМВК) офіційно ухвалив рішення про це, а делегатський з'їзд кримських татар надав йому фактично загальнонаціональної підтримки.

Контакти встановлені представниками кримськотатарських органів національного самоврядування на З'їзді народів допомогли знайти порозуміння з лідерами УЦР і Генерального Секретаріату, їх підтримку у ключових для кримськотатарського народу політичних, військових і територіальних питаннях. Органи революційної демократії України, а потім УНР визнали основним суб'єктом самовизначення в Криму кримськотатарський народ та на прохання його лідерів відмовилися включати Крим до складу автономної України. Партнерство з УЦР та УНР, які були лідерами руху перетворення Росії у демократичну федерацію народів та регіонів, посилювало позиції кримськотатарського національного руху у Таврійській губернії та на постімперському просторі загалом. Після З'їзду народів українсько-кримськотатарська взаємодія вийшла на новий рівень і продовжувалась у Раді народів, яка прагнула вирішувати питання автономізації та федералізації Росії.

В дусі рішень I-го Всеросійського з'їзду мусульман та З'їзду народів в Києві для захисту національних інтересів, формулювання та реалізації власного проекту політичного облаштування Криму кримськотатарський національний рух прагнув провести національні та крайові/загальнокримські установчі збори. Перші мали сформулювати основні національні завдання, пропозиції щодо статусу корінного народу та Криму, закласти нормативні основи національного самоврядування, а також створити вищі його органи. Іншими словами, закласти підвалини у національне самовизначення. Другі мали обговорити пропозиції уповноважених представників корінного кримськотатарського народу та інших спільнот Криму щодо майбутнього регіону та ухвалити з цього питання рішення.

У грудні 1917 р. було проведено національні установчі збори кримськотатарського народу – Курултай, який ухвалив Кримськотатарські основні закони, утворив національний парламент та Кримськотатарський національний уряд, ініціював у XX ст. процеси створення автономної державності в Криму – проголосив Кримську Демократичну (Народну) Республіку. Подальші кроки щодо визначення статусу Криму, створення загальнокримських структур державного управління, які б відображали інтереси кримських татар та інших кримців-жителів півострову іншого етнічного походження, мали бути зроблені, на думку кримськотатарської конституанти, на Кримських установчих зборах. Курултай доручив Кримськотатарському національному уряду домагатися їх скликання на початку 1918 р. Рада народних представників Таврійської губернії, як вища тимчасова влада губернії, підтримувала ініціативу органів самоврядування корінного народу щодо проведення всекримської конституанти. Кримськотатарські представники не виключали, що рішення національних та крайових установчих зборів можуть бути винесені на обговорення Всеросійських Установчих зборів.

Частина кримськотатарських політичних сил підтримувала ідею щодо концентрування регіональної влади в руках органів національного самоврядування. Спробу її реалізувати здійснив глава Директорії Н. Челебіджіхан, коли без погодження з національним парламентом та, ймовірно, з іншими членами національного уряду, віддав у січні 1918 р. наказ лояльним військам зайняти Народний дім (колишній дім Таврійського губернатора). Проте такі кроки були зустрінуті вороже представниками російських політичних сил регіону та не були підтримані Директорією та Курултаєм, оскільки загрожували руйнуванням коаліції демократичних політичних сил та владних центрів Криму.

Реалізувати сценарій визначення статусу Криму та створення державних структур КДР (КНР) на Кримських Установчих зборах не вдалося через збройне захоплення владиліворадикалами на чолі з більшовиками, які спираючись на силу перекреслили демократичний шлях розвитку регіону та з допомогою насильства розпочали свій антигуманний соціальний експеримент.

1. Статистический справочник Таврической губернии. Ч. 1. Статистический очерк Таврической губернии. Ч. II-я. Список населенных пунктов по уездам: Бердянскому, Днепровскому, Мелитопольскому, Перекопскому, Евпаторийскому, Симферопольскому, Феодосийскому и Ялтинскому. — Сост. статистик Таврического Губернского Земства Ф.Н. Андриевский под ред. М.Е. Бененсона. — Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства, 1915.
2. Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. — Т.1. / Под общ. ред. В.В. Пшеничного, Р.Н. Лесока, С.В. Лунина, И.И. Полякова. Составители А.В. Валякин, Р.И. Хаяли. — Симферополь: издательство «ДОЛЯ», 2009.
3. Хабутдинов А., Сенюткина О. Всероссийские мусульманские съезды / Айдар Хабутдинов, Ольга Сенюткина / Ислам на Нижегородчине. Энциклопедический словарь / Отв. ред. Д.В. Мухетдинов. — Нижний Новгород: ИД «Медина», 2007 // Режим доступа: <http://tatarlarneftekama.blogspot.com/2012/12/blog-post.html>.
4. Документ № 1. Программа левой группы Мусисполкома / Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917 — 1921 гг. // Вопросы развития Крыма / Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник/. — Вып. 3. — Симферополь: Таврия, 1996.
5. Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар / Забвению не подлежит ... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). Научно-популярные очерки. — Казань: Татарское кн. изд., 1992.
6. Громенко С. AntEtkenmen (Я Поклявся): Роман Челебіджіхан / Наш Крим: неросійські історії українського півострова :зб. ст. / уряд. та вступ С.В. Громенко. — К.: К.І.С., 2016.
7. Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. — лето 1918 г.). 2-е изд., испр. и доп. — М.: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2004.
8. Реент О.П., Андрусишин Б.І. З'їзд поневоленних народів (8-15 вересня/21-28 вересня н. ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1994.
9. Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917 — 1921 гг. / А. Зарубин // Вопросы развития Крыма / Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник/. — Вып. 3. — Симферополь: Таврия, 1996.
10. Скальський В. З'їзд народів. Як Грушевський головним федералістом став // Режим доступу: http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/z-yizd-narodiv-rosiyi-yak-grushevskiy-golovnim-rosiyskim-21092017200000
11. Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания // Полуостров. — 2009. — 20—26 ноября. — № 46.
12. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах / Упор.: В.Ф. Верстюк (керівник), О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький та ін.; редколегія: В.А. Смолій (відп. редактор), В.Ф. Верстюк (заст. відп. редактора), Ю.М. Гамрецький та ін. — Т. 1. 4 березня 1917 р. — 9 грудня 1917 р. — К.: Наукова думка, 1996.
13. Мироненко О. З'їзд народів-федералістів 1917 / Українське державотворення: невигребуваний потенціал. Словник-довідник. / За ред. О.М. Мироненка. — К.: Либідь, 1997.
14. Южные ведомости.— 29 серпня 1917.
15. Свободный Союз. Орган «Совета народов», учрежденного Съездом народов в Киеве. — Октябрь 1917. — № 1.
16. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — 2-е изд., испр. и доп. — Симферополь: Антиква, 2008.
17. Голос татар. — 1917. — 23 вересня.
18. Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 11.
19. Голос Крыма. — 1917. — 14 октября.
20. Южные ведомости. — 1917. — 4 октября.
21. Голос татар. — 1917. — 30 сентября.
22. Голос татар. — 1917. — 14 октября.
23. Вістник Генерального секретаріату УНР. — 23 листопада 1917 р.
24. Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания // Полуостров. — 2010. — 22—28 января. — № 2.
25. ДА в АРК. — Ф. 150. — Оп. 1. — Спр. 107. — Арк. 29.
26. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах / Упор.: В.Ф. Верстюк (керівник), О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький та ін.; редколегія: В. А. Смолій (відп. редактор), В.Ф. Верстюк (заст. відп. редактора), Ю.М. Гамрецький та ін. — Т. 2. 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К.: Наукова думка, 1997.
27. Копиленко О.Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу АР Крим: Монографія. — К.: Таксон, 2002.
28. Вольный Юг. — 1918. — 25 января.

**PARTICIPATION OF THE CRIMEAN TATAR DELEGATION IN SEPTEMBER 1917
IN THE KYIV'S CONGRESS OF THE NATIONS-FEDERALISTS AND ITS INFLUENCE
ON THE DEPLOYMENT OF THE CRIMEAN TATAR NATIONAL MOVEMENT**

Summary

The article examines for the first time the participation of the Crimean Tatar delegation in the Congress of National-Federalists (the full name – the Congress of Representatives of Peoples and Oblasts who sought the federal reorganization of the Russian Republic), which took place in Kyiv in September 1917. This forum, which was called by the Ukrainian Central Rada, played an important role in defining the strategy and tactics of the Crimean Tatar national movement, establishing partnerships with the Ukrainian national movement and other forces that supported the project of transforming the post-imperial space in a democratic federation of national-territorial principle. Practically, in each historical study of the Crimean Tatar people in 1917 can be found short memories of the Congress of Peoples, but there was still no special consideration of the topic of participation of the Crimean Tatar delegation in its work, the influence of its decisions on the part of the Crimean Tatar people.

The article deals with the issues of formation and activity of the Crimean Tatar delegation, its size and personal composition. The author analyzes the decisions of the Congress of People-federalists in Kyiv and their influence on the convocation of the Crimean Tatar national constituent assembly – Kurultai – in December 1917, which became one of the key points in the development of the Crimean Tatar revolution and the creation of modern structures of the Crimean Tatars' self-organization.